

REPRESENTATIVES OF THE LOCAL SCIENTIFIC SCHOOL FROM DIFFERENT REGIONS OF THE FERGANA VALLEY

Odiljon Qoriev

senior researcher, doctor of history

Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: region, school, Islam, jurisprudence, scholar, manuscript source, history, literature, sect. Sufism, Shaykhulislam, Ahsikent, middle ages.

Received: 22.12.24

Accepted: 24.12.24

Published: 26.12.24

Abstract: The scientific and cultural processes that took place in the Fergana Valley in the Middle Ages and the role of the activities and scientific heritage of scholars from various regions of the region in this field have not been sufficiently studied in historical science. In recent years, research conducted on the basis of oriental manuscript sources shows that a unique local scientific school was formed in the region and scientists who contributed to the development of world science for centuries emerged. This article is devoted to studying the activities and scientific heritage of scholars who actively participated in this process and left a rich scientific heritage in the regions of the Fergana Valley. It studies the specific features of each region and their contribution to the development of the local scientific school, and draws appropriate conclusions.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ ТУРЛИ ҲУДУДЛАРИДАН ЕТИШИБ ЧИҚҚАН МАҲАЛЛИЙ ИЛМИЙ МАКТАБ НАМОЯНДАЛАРИ

Одилжон Қориев

катта илмий ходим, тарих фанлари доктори

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институти

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: минтақа, мактаб, ислом, фикх, аллома, қўлёзма манба, тарих, адабиёт, мазҳаб.гасаввуф, шайхулислом, Ахсикент, ўрта асрлар.

Аннотация: Ўрта асрларда Фарғона водийсида кечган илмий маданий жараёнлар ва бу соҳада минтақанинг турли ҳудудларидан етишиб чиққан алломалар

фаолияти ва илмий меросининг ўрни тарих илмида етарли даражада яхши ўрганилмаган. Кейинги йилларда шарқ кўлэзма манбалари асосида олиб борилган тадқиқотлар минтақада ўзига хос маҳаллий илмий мактаб шаклланиб, асрлар давомида жаҳон илм фани ривожига ҳисса қўшиб келган олимлар етишиб чиққанлигини кўрсатмоқда. Мазкур мақола бу жараёнда фаол иштирок этиб бой илмий мерос қолдирган алломаларнинг фаолияти ва илмий мероси Фарғона водийси ҳудудлари кесимида ўрганишга бағишланган. Унда ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос жиҳатлари ва маҳаллий илмий мактаб ривожига қўшган ҳиссалари ўрганилган ва тегишли хулосалар чиқарилган.

ПРЕДСТАВИТЕЛИ МЕСТНЫХ НАУЧНЫХ ШКОЛ ИЗ РАЗНЫХ РЕГИОНОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Одилжон Кариев

Старший научный сотрудник, доктор исторических наук

Институт востоковедения Академии наук Республики Узбекистан

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: регион, школа, ислам, юриспруденция, ученый, рукописный источник, история, литература, секта. Суфизм, шейх-уль-ислам, Ахсикент, Средние века.

Аннотация: Научно-культурные процессы, происходившие в Ферганской долине в средние века, роль в этой области деятельности и научного наследия ученых разных частей региона изучены в исторической науке недостаточно. В последние годы исследования, основанные на восточных рукописных источниках, показали, что в регионе сформировалась уникальная местная научная школа, подготовившая ученых, которые на протяжении столетий вносили вклад в развитие мировой науки. Статья посвящена изучению деятельности и научного наследия ученых, активно участвовавших в этом процессе и оставивших богатое научное наследие в регионе Ферганской долины. Изучены уникальные особенности каждого региона и его вклад в развитие местных научных школ, сделаны соответствующие выводы.

Ўрта асрларда ислом дини ғарб ва шарқда илму фан тараққиётига жиддий туртки берди. Бу жараёнда Фарғона фикҳ мактаби вакилларининг ҳам иштирок ва ҳиссалари бор. Ислом илмларининг турли соҳаларида ижод қилган алломалар шулар жумласидандир.

Илк ўрта асрларда ислом илмларидан фикҳ илми соҳасида фаолият олиб борган алломалар Фарғона водийсининг кўпроқ Ахсикат, Косон, Марғилон, Ўзганд, Ўш шаҳарларидан етишиб чиққанлиги маълум бўлди. Чунки бугунги кунда бизгача етиб келган алломаларнинг номлари ва илмий мерослари ҳақидаги маълумотларнинг аксарияти шу соҳа вакилларига тегишли.

Фарғона водийсидан етишиб чиққан ислом илмлари намояндаларини улар туғилиб ўсган ва номини ўзларига нисба қилиб олган шаҳарлар кесимидаги таҳлил водийнинг ўша даврдаги йирик шаҳарларида илм-фан тараққиёти даражасини илғаб олишга ёрдам беради.

Фарғонанинг пойтахт шаҳарларидан бири Ахсикент (Ахсикат) бўлган. Абдулкарим ас-Самъонийнинг таърифича, Фарғонанинг энг гўзал ва озода шаҳарларидан бири бўлган. Ёкут ал-Ҳамавий унинг Сирдарёдан бир фарсах масофада тоғлар орасидаги текисликда жойлашгани ҳақида хабар берган. Унинг таъкидлашича, шаҳар кўрғони ва работи девор билан ўралган ва тўртта дарвозаси бўлган. Шаҳар атрофида боғлар, работ ичида эса кўплаб ҳовузлар бўлган ва анҳорлар ўтган. Катта жоме масжиди, бозор, қалъа ва бошқа бинолар Ахсикентнинг ички шаҳар қисмини ташкил қилган. Бу ерда олиб борилган археологик қазилмалар натижалари Ахсикент шаҳри бир неча минг йиллик тарихга эга эканлиги ва у Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистон тарихида маданий юксалишда алоҳида ўрин тутганлигини кўрсатмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, Ахсикент милоддан аввалги III асрда бунёд этилган ва араблар истилоси арафасидан то IX асрнинг ўрталаригача у водийнинг номи билан “Фарғона” деб аталган. Ахсикент марказлашган Сомонийлар давлати даврида ҳам Фарғона водийсининг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий маркази сифатида гуллаб-яшнаган. Бундай хулосани айни шу даврда Ахсикентда зарб қилинган ва Ўрта Осиёнинг кўпчилик вилоятларидан топилган мис тангалар ҳам тасдиқлайди. Демак, Ахсикентда зарб қилинган танга пуллар Сомонийлар давлати иқтисодиётида муҳим роль ўйнаган. Кейинчалик Қорахонийлар давлати даврида сиёсий пойтахт Ахсикентдан Ўзгандга кўчирилган бўлса-да, Ахсикент XI-XII асрларда ҳам бутун Фарғона водийсининг иқтисодий маркази бўлиб қолаверган. Бу ерда Ўрта Ер денгизи мамлакатларидан, Ҳиндистондан узлуксиз карвонлар келиб турган. Эски Ахси харобаларидан топилган моддий ва маданият ашёлари сирасида, айниқса, сирланган сопол идишлар диққатга сазовордир. Уларнинг баъзиларида куфий ёзувидаги битикларни

борлиги Ахсикентда сопол идишларни сирлаш ва безаш борасида ўзига хос мактаб бўлганлигидан далолат беради.

Мана шундай қулай илмий, маданий маърифий муҳит шаклланган Ахсикентдан бир қатор олимлар етишиб чиққан.

Жумладан, Иброҳим ибн Юсуф ибн Аҳмад ибн Ҳамд ибн Абу-л-Фадл ибн Абдуллоҳ ал-Ахсикатий ислом илмлари намояндаси ҳисобланади ва фикҳ, ҳадис, адаб йўналишларида ижод қилган. Ахсикентда ўсиб улғайган ва кейинчалик Самарқандда яшаган. Манбаларда аллома юз йилга яқин умр кўрганлиги айтилса-да, туғилган ва вафот санаси ҳақида маълумот келтирилмаган. Тарих ва адабиёт илмлари билимдони сифатида ном қозонган Абу-л-Вафа Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ахсикатий (ваф. 519/1126) манбаларда атоқли шоир, тарихчи ва араб тилини мукамал билган олим деб таърифланади. Абдулкарим ас-Самъонийнинг ўзи у билан бир неча маротаба учрашганлигини, бироқ маърузаларини тинглаш имкони бўлмаганини ёзган. Ҳожи Халифа олимнинг “Китаб ат-тарих” (Тарих китоби) номли асари бўлганлигини зикр қилган. Ахсикентдан чиққан Зу-л-фазоил Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ахсикатий (465/1073-528/1134) (адаб, назм ва насрда ном қолдирган, тарихнавис ва котиб, Абу-л-Вафа Муҳаммад ал-Ахсикатийнинг укаси. “Китаб фи-т-тарих” (Тарих соҳасига оид китоб), “Китаб фи қавлиҳим” (Уларнинг сўзлари ҳақидаги китоб), “аз-Завоид фи шарҳ сақат аз-занд л-ил-Маърий” номли асарлар ёзган), Асируддин ал-Ахсикатий (501/1108-593/1198) (риёзиёт, кимё, тибб, астрономия, илми нужум, фалсафа ва грамматика соҳаларида мукамал билимга эга бўлган. Бизгача фақат саккиз минг байтга яқин ҳажмдаги девони етиб келган. Девоннинг 743/1343 йилда Абдулмумин Улвий исмли хаттот томонидан кўчирилган ягона нусхаси ҳозирда Буюк Британиянинг “Индиан Офис” кутубхонасида сақланади. Бу девон Эронда тадқиқ қилиниб, 1958 йилда Техронда нашр қилинган), Ал-Ҳусайн ибн Абу Баъли Абу Али ал-Ахсикатий ал-Фарғоний (ваф. XI) (фақиҳ, муҳаддис олим), Абу Рашод Аҳмад ибн Муҳаммад ибн ал-Қосим ал-Ахсикатий (459/1067-534/1140) (фақиҳ, тилшунос, адиб ва тарихчи олим) каби Ахсикент илмий муҳити вакилларининг фаолияти ва илмий мероси ислом илмлари ривожига ўз ўрнига эга бўлганлигидан далолат беради.

Водийнинг қадимий шаҳарлардан яна бири Косон. Бу шаҳар исломдан анча илгари барпо этилган. Дастлаб Давон подшоҳлигининг, сўнгра Фарғона ҳукмдорлари-ихшидлари пойтахти бўлган. Ёқут ал-Ҳамавий шаҳар ҳақидаги маълумотларида у турклар эгаллаб турган худудларга чегарадош ерда жойлашганлигини ва шаҳар дарвозаси олдидан Ахсикас ёки Косонсой дарёси оқиб ўтишини айтади, Ёқубий уни Фарғонанинг энг йирик

шаҳарларидан бири бўлганлиги ҳақида ёзади. Шаҳар ҳозирги Наманган вилоятининг Косонсой шаҳри яқинидаги Муғқўрғон қалъаси ўрнида жойлашган.

Тарихий манбалар Косон ҳам ўрта асрларда ўз илмий анъаналарига эга марказлардан бўлганлигидан далолат беради. Ҳозиргача аниқланган бу ердан етишиб чиққан алломалар сони водийнинг бошқа шаҳарларига нисбатан камроқ. Бироқ улар қаторида ўзининг юксак иқтидори билан фикҳ илми тарихида ўчмас из қолдирган Алоуддин ал-Косоний каби зот бор. Бу ерлик номлари аниқланган ўрта аср олимлари орасида ҳадис илмида танилганлари борлиги Косон илмий муҳитининг кўлаמידан дарак беради.

Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад Алоуддин ал-Косоний (ваф. 586/1191) – фақиҳ «Бада‘и ас-сана‘и фи тартиб аш-шара‘и» (Шариат тартибида ажойиб санъатлар) номли асар ёзган. (Рум подшосининг элчиси сифатида Ҳалабга Нуриддин Маҳмуд ҳузурига юборилган. Шу подшоҳнинг ҳукмдорлик замонида Димашқда ҳанафийлик мазҳаби имоми мансабида турган), Муҳаммад ибн ал-Ҳасан Бурҳонуддин ал-Косоний (ваф. XII аср) – фақиҳ. Фикҳ илмининг усул (ислом ҳуқуқи асослари) ва фуруъ (амалий ислом ҳуқуқи) бўлимларида мукамал илмга эга бўлган, Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Аби Толиб ал-Косоний (480/1088-555/1160) – Косонда туғилган ва Бухорода ўсиб улғайган, ҳофизи Куръон, ал-Амолийни бир гуруҳ олимлардан олиб битган

Косонийлар нисбаси билан ижод қилган алломалар илмий меросини тадқиқ қилиш ҳам, минтақа илм аҳлларининг илмий меросини мукамал ўрганиш соҳа мутахассислари олдида турган вазифалардандир.

Марғилон Фарғона водийсининг қадимий шаҳарларидан бўлиб кўп асрлик тарихга эга. Уни Абдулкарим ас-Самъоний Фарғонанинг энг машҳур шаҳарларидан деб атайти. Ёқут ал-Ҳамавий эса Марғилон ҳақида фақат юқоридаги маълумотларни такрорлаш билан кифояланган. Муқаддасий унчалик катта бўлмаган Марғилон шаҳрида жоме масжиди бозор ўртасида жойлашганлиги ва шаҳар дарвозаси яқинидан дарё оқиб ўтишини хабар қилади. Марғилон ўрта асрлар ислом илмлари маркази сифатида танилган. Бу ердан етишиб чиққан фақиҳлар, муҳаддислар, муфассирларнинг илмий салоҳияти нафақат минтақа ва Мовароуннаҳр миқёсида, балки бутун ислом оламида эътироф этилган.

Марғиноний нисбаси билан ижод қилган олимлар Ҳабиб ибн Умар ал-Фарғоний (фақиҳ, фикҳ илмига бағишланган мўъжаз асар муаллифи), Муҳаммад ибн Бурҳонуддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Абу-л-Фатҳ Жалолуддин ал-Фарғоний ал-Марғиноний (фақиҳ, “Ҳидоя”нинг муаллифи Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг), Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Марғиноний (ваф. 726/1326 – фақиҳ, “Шарҳ жоме ал-кабир” (Катта тўплам шарҳи) ва “Назм ал-жомиъ ас-сағир” (Кичик тўпламнинг

шеърий матни) каби асарлар мувллифи), Абу-л-Ҳасан Наср ибн ал-Ҳасан ал-Марғиноний (машхур имом, муҳаддис), Абдулжалил ибн Абдуллоҳ ибн Али ибн Соийн ал-Марғиноний (580/1185-631/1234 йилда ҳаёт бўлган фақиҳ, Самарқандда фатво чиқариш ва дарс бериш билан машғул бўлган), Муҳаммад ибн Абу Бакр ибн Йусуф Имом Рукнуддин ал-Фарғоний (ваф. 594/1198- фақиҳ, ал-Адиб ал-Мухтор номи билан танилган. Бир умр Марғилонда яшаб ўша ерда вафот этган), Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Амирак ал-Марғиноний (ўз замонасида ҳанафий мазҳаби машоихларидан бўлган), Абу Бакр ибн Ҳотим ар-Ришдоний (XII аср - Бурҳонуддин ал-Марғиноний уни Ришдонда қолган устозлари қаторида зикр қилган) Абу Бакр ибн Зиёд ал-Марғиноний (узок муддат Марғилонда имом хатиблик қилган. Бурҳонуддин ал-Марғиноний уни “Китаб ал-машайих” (Машойихлар ҳақидаги китоб) асарида зикр қилган),

Марғилонлик алломаларнинг фикҳ илми соҳасидаги фаолияти тадқиқи Фарғона фикҳ мактабининг бошқа ҳудудлардан фарқлантириб турган жиҳатларини очиб беришга хизмат қилади. Тадқиқотлар ҳозирги Фарғона вилояти ҳудудидан етишиб чиққан ва фарғоний нисбаси билан танилган олимлар ҳам бўлганини кўрсатди. Албатта, аксар ҳолларда водийнинг деярли барча шаҳар ва қишлоқларида туғилиб вояга етган ҳамда илмнинг турли жабҳаларида юксак мавқеларга эришган кўплаб алломалар ўз исмларига Фарғоний нисбасини кўшиб айтишган. Шунга қарамай, биз бу ерда манбаларда фақат Фарғоний нисбаси билан келган алломалар ҳақида сўз юритамиз. Раҳма ибн Роҳиб ал-Фарғоний (фарғоналик муҳаддис олим. Унинг исми ҳадис хабар берган муҳаддислар занжирида зикр қилинади), Билол ибн Масъуд ал-Фарғоний (“ал-Қанд” асарида ҳадис ровийлари занжири таркибида зикр қилинган муҳаддис олим. У муҳаддис Абдуллоҳ ас-Сижзийнинг шогирди бўлган), Абу-л-Аббос Холид ибн Муҳаммад ал-Фарғоний (муҳаддис Исҳоқ ибн Иброҳимнинг шогирди), ал-имом Умар ибн ал-Ҳусайн ибн ал-Ҳасан ан-Нукқадий ал-Фарғоний (ваф. 521/1128 муҳаддис олим), Абу-л-Музаффар ал-Муштаб ибн Муҳаммад ибн Усома ибн Зайд ибн ан-Нуъмон ибн Муҳаммад ибн Суфён ал-Фарғоний (414/1024-485/1093 – фақиҳ, хилоф ва жадал илмларида пешқадам олим), Абу Бакр Муҳаммад ибн Ҳамавайх ибн Ҳадид ибн Ҳарун ибн Идрис ибн Абдуллоҳ ал-Фарғоний (муҳаддис), Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Фарғоний ас-Суфий (Бағдодда Жунайд Бағдодий билан ҳамсуҳбат бўлганлиги билан машхур. Унинг сўзларини кейинчалик ривоят қилиб юрган. Ундан Абу Аббос Муҳаммад ибн ал-Ҳасан ал-Хашшаб хикоят қилган), Абу Солих Абдулазиз ибн Аббод ал-Фарғоний (ваф. 269/883 – муҳаддис, Язид ибн Ҳарун, Яъқуб ибн Муҳаммад ибн Иса аз-Зухрийлардан ҳадис ривоят қилган. Ўз навбатида ундан ҳам Муҳаммад ибн Мухлид ад-Даврий, Али ибн Исҳоқ ал-Мадрайй

хадис ривоят қилган), Абу Саъид Мусъада ибн Бакр ибн Сосон ал-Фарғоний (ваф. 341/953 - муҳаддис. Бағдодда ал-Ҳасан ибн Суфён ан-Насавийдан ҳадис олган. Унинг ўзидан эса Абу ал-Ҳасан ад-Дорукутний, Йусуф ибн Умар ал-Қаввос ҳадис ривоят қилганлар), Абу-л-Аббос Ҳожиб ибн Молик ал-Фарғоний ад-Дарир ад-Димашқий (ваф. 296/909 - муҳаддис, ҳофизи Қуръон. Димашқда яшаган. Бадр ал-Ҳимамиий даврида Исфаҳонга борган ва Димашққа қайтгач вафот этган), Ал-Хатиб Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Довуд ибн Аҳмад ибн Ризвон ал-Ийлақий (ваф. 535/1144.- фақих, Фарғонанинг Ийлақ деб номланган қишлоғидан, манбаларда бу олим шофеъий фақиҳларидан деб зикр қилинади), Иброҳим ибн Али ибн ал-Ҳусайн Абу Исҳоқ ал-Қубоий ас-Суфий (394/1004-474/1082 – тасаввуф шайхларидан. Илм истагида Хуросон, Ироқ, Ҳижозга сафар қилган. Умрининг сўнгги қирқ йилини Сур шаҳрида ўтказган ва ўша ерда вафот этган), Абу Али ал-Ҳусайн ибн Али ибн Абул Қосим ал-Ломиший ал-Фарғоний (440/1049-522/1128 – фақих, хилоф илмининг билимдони бўлган. Фарғонанинг Ломиш қишлоғида туғилиб, Самарқандда вафот этган. Абу Муҳаммад Абдурраҳмон ибн Абдурраҳим ал-Ҳофиз ал-Қассордан ҳадис тинглаган), Абу-л-Макорим Ризқуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абу-л-Ҳасан ибн Умар ал-Қубоий (XII аср - Фарғонанинг Қубо ноҳиясидан чиққан адиб, Абу Саъд ас-Самъоний у билан ҳамзамон ва ҳамсухбат бўлган). Фарғоний нисбаси билан машҳур бўлган алломаларнинг аксарияти ҳадис илми билан машғул бўлганлиги эътиборга молик. Демак, Фарғона илмий анъаналарини тадқиқ этишда бу ҳолга алоҳида диққатни қаратиш мақсадга мувофиқ. Чунки шу тариқа Фарғона илмий муҳитида ҳадисшуносликнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлаш имкони туғилса ажаб эмас. Қолаверса, Фарғонага ҳадис эшитиш учун бошқа ҳудудлардан ҳам муҳаддислар келиб турганлиги бу борадаги эҳтимол асоссиз эмаслигидан далолат беради.

Археологик маълумотлар водийнинг бошқа бир маданият маркази – Ўзганд шаҳри эрамиздан аввалги I асрда мавжуд бўлганлигини кўрсатади. Абдулкарим ас-Самъоний ва Ёқут ал-Ҳамавий Ўзганд Фарғонанинг энг чекка ҳудуди турклар билан чегарадош ерларга жойлашгани, девор билан ўралгани ва унинг бир нечта дарвозаси бўлганини хабар қилган. Муқаддасий эса, бунга аниқлик киритиб, шаҳар работ, девор билан ўралганлиги ва унинг тўртта дарвозаси бўлганлигини ёзади. Шунингдек, работ дарвозаларидан бирининг олдидан анҳор оқиб ўтиши, ички шаҳар ҳудудида жоме масжиди, бозор ва қалъа жойлашганлиги ҳақида маълумотлар беради. “Худуд ал-олам” (Олам чегаралари) асарида шаҳар атрофидан иккита дарё оқиб ўтганлиги, уларнинг Тибет томондан оқиб келадиган бирининг номи Ўйбағу эканлиги хабар қилинади. Қарлуқлар томонидан оқиб келган иккинчиси эса Барсхон деб аталган. Шаҳарнинг савдо-иқтисодий марказ сифатидаги

аҳамияти ниҳоятда катта бўлганлигидан Қорадарё ўрта асрларда баъзан Ўзганд дарё деб ҳам аталган.

Ўрта асрлардаги Ўзганд шаҳри бугунги кунда Қорасув темир йўл станциясидан 40 км масофада, ҳозирги Ўш вилоятидаги туман маркази – Ўзганд шаҳри яқинида жойлашган эски шаҳар қолдиқлари ўрнига тўғри келади. Тарихий манбалар ҳамда бу ердан етишиб чиққан алломалар илмий мероси тадқиқи Ўзганд шаҳри водий илмий ҳаётида юқори ўрин тутганлигидан ишора қилади. Ҳанафий фикҳида учинчи даражадаги мужтаҳид мақомига эришган аллома Фахруддин Қозихон ал-Ўзгандийнинг аждодлари ва бошқа қатор оила аъзолари Фарғона фикҳ мактабининг шаклланиши ва тараққиётида етакчи ўринларда турганлари ҳам бежиз эмас.

Бу шаҳардан етишиб чиққан фикҳ илми вакиллари орасида Али ибн Сулаймон ибн Довуд ал-Ҳотибий Абу-л-Ҳасан ал-Ўзгандий (фақиҳ, муҳаддис ва муфассир), Шамс ал-аимма Маҳмуд ибн Абдулазиз ал-Ўзгандий (таниқли аллома, фақиҳ Фахруддин Қозихоннинг бобоси), Шамсулисом Маҳмуд ибн Абдулазиз ибн Абдурраззоқ ал-Ўзгандий (муҳаддис олим, ҳадис ровийлари занжири таркибида зикр қилинган, шамс ал-ислом шарафли номига эгалиги илмдаги юксак даражасига ишора қилади), Абу Муҳаммад Абдурраҳмон ибн Абдуллоҳ ибн Исҳоқ ибн Аҳмад ал-Ўзгандий (ваф. 513/1120 – муҳаддис, адиб), Аҳмад ибн Саъдуддин Ўзгандий Намангоний (X аср – тарихнавис олим. Олимнинг исми шарифига ҳам Ўзгандий, ҳам Намангоний нисбалари қўшилиши муайян муддат Наманганда ҳам истиқомат қилганлигига ишора деб қабул қилиш жоиз) каби олимларнинг номлари бор.

Ўзгандий нисбасига эга бўлган алломалар ислом илмлари билан бир қаторда тарих, адабиёт ва бошқа соҳаларда ҳам муваффақиятли ижод қилганликлари билан ажралиб турадилар.

“Китаб ал-ансоб” асарида Абдулкарим ас-Самъоний ўзидан олдин ўтган тарихчиларнинг сўзларига асосланиб, қадимда Ўш ҳам Фарғона водийсининг йирик шаҳарларидан ҳисобланганлигини ёзади. Шаҳарнинг тўрт дарвозаси бўлиб, тоғ остида жойлашган арк эса қоровуллик қилиш жойи вазифасини бажарган. Муқаддасийнинг ёзишича, тоғ яқинида жойлашган бозор ўртасида жоме масжиди бўлган. У ердаги работ турли томонлардан дин ҳимоячилари келиб тўпланадиган жой вазифасини бажарган. “Худуд ал-олам” асарида Ўш халқи жанговар халқ бўлгани ҳақида хабар берилади. Унда обод минтақалардан бири бўлган Ўшнинг неъматлари фаровон эканлиги, Бароҳқуҳ устида турган жангжўй посбон ва қоровуллар шаҳарни ҳимоя қилиши айтилади.

Эронлик олим Деххудо “Луғатнома” асарида баъзи олимларнинг Ўш ҳақидаги фикрларини келтиради. Масалан, Убаҳий томонидан ёзилган “Луғатнома” асарида Ўш Мовароуннаҳрдаги энг қадимий шаҳарлардан эканлиги ва охириги минг йил ичида ипак етиштирадиган асосий марказлардан бирига айланганлиги айтилади.

Ўш шаҳридан йирик муҳаддис олимлар ва тасаввуф намояндлари етишиб чиққан. “Худуд ал-олам” муаллифи ҳам Ўш шаҳри кўпгина ҳадис олимларининг ватани бўлгани, уларнинг аксарияти Ўший деб аталган нисба билан донг таратганликларини зикр қилади. Жумладан, Масъуд ибн Мансур ибн Мурсал ал-Ўший (ваф. 518/1125 – машхур фақиҳ. Ўшда туғилиб вояга етган ва кейинчалик Самарқандда яшаган. Работ Ҳамза мадрасасида мударрислик қилган. Аллома илмий меросига оид маълумотлар йўқ. Умар ибн Аҳмад ан-Насафийнинг хабар беришича, олимнинг ўзи, аҳли оиласи ва фарзанди – барчалари 518/1125 йил зу-л-ҳижжа ойининг ўрталарида бир кунда вафот этишган), Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Холид Абу Абдуллоҳ ал-Ўший (ваф. 612/1216 – фақиҳ. “ал-Манасик” (Маросимлар) номли асар муаллифи), Абу-л-Ҳасан Али ибн ал-Ҳасан ал-Ҳофиз Имрон ибн Мусо ал-Ўший, Муҳаммад ибн Сулаймон Абу Абдуллоҳ ал-Ўший (фақиҳ, шайхулислом, насируддин шарафли номларига эга).

Мақолада номлари зикр зотлар Фарғона водийсининг турли ҳудудларидан етишиб чиққан олимларнинг бир қисми холос. Биз бу ўринда ёзма манбаларда маълумотлар келтирилган шахсларнигина зикр қилдик. Аслида ҳали ўрганилмаган қўлёзма манбаларда тадқиқотчисини кутиб турган маълумотлар анча. Водий ҳудудидан топилган қабртошлардаги ёзувлар ҳам буни тасдиқлаб турибди. Демак, Фарғона фикҳ мактаби тарихини тадқиқ этиш давом этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев И. Марказий Осиёда ислом маданияти. – Б. 118.
2. Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъоний. Китаб ал-Ансаб. 5 жилд. – Ҳайдаробод, 1963 (араб тилида).
3. Анорбоев А., Исломов У., Матбобоев Б. Ўзбекистон тарихида Қадимги Фарғона. – Т., 2001. – Б. 15.
4. Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-Булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар. – Б. 166.
5. Бинт ал-Муфти Мужиб ар-Раҳмон ад-Дайравий. Ал-Ҳоди ила Риёд ал-Фикҳ вал-Фуқаҳо. Тимркара. – Покистон. 2014. – Б. 252.

6. Комилов М.М. «Мовароуннахр фикҳ илми ривожида Алоуддин ас-Самарқандийнинг ўрни ва «Тухфат ул-фуқаҳо» асарининг аҳамияти». Т. ф. н. ил. дараж. олиш учун тақдим этилган дисс. автореф-ти. – Т., 2000. – Б. 14.
7. Нажмуддин Умар ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий. Ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд. – Техрон, 1999. (араб тилида). – Б. 62.
8. Ёқут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-булдон. 8 жилд. – Қоҳира, 1906 (араб тилида).
9. Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri. *Viae regnorum*/ Ed.M.J de Goeje, Lugduni Batavorum apud E.J.Brill, 1967. *Bibliotheca geographorum arabicorum*. I. – P.348.
10. Shamsaddin Abu Abdulah Muhammad ibn Ahmad al-Moqaddasi. *Descripto imperii Moslemici* / Ed. M.J.de Goeje, Lugduni Batavorum apud E.J.Brill, 1967. *Bibliotheca geographorum arabicorum*.III.498 p
11. Haji Khalifa. *Lexicon bibliographicum et encyclopedicum a Mustafa bin Abdallah Katib Jalabi, instruxit Gustavus Fluegel*. – London:1858. V.II. – P. 160.
12. Hermann Ethe. *Catalogue of persian manuscripts in the Library of Indian Office*. Oxford. Printed for the India Office by Horace Hart, printer to the University. Vol.I. – 1903. Inv, 1029. – P. 611.
13. Charles Rieu. *Catalogue of persian manuscripts in the British Museum*. Printed by order of the Trustees. Lidgate Hill. Vol.II. – 1881. Inv. or. 268. – Pp. 563-564.
14. ابو الحسنات محمد عبد الحي اللكنوي. *الفوائد البهية في تراجم الحنفية*.-قازان-۱۹۰۳ ص ۶۸
15. *Hudud al-Alam*. (The gions of the world) a persian geography / Translated and explained by V. Minorsky, second edition. – London, 1970. – P. 482.
16. Ҳасаний М. Ўш осмонининг ёрқин юлдузи Қутбиддин Бахтиёр Ўший ва “Хайр ул-билод Ўш” рисоласи. – Ўш: Университет, 2000.